

Tallinna demokraatide põrandaalused ajakirjad 1971–1972

Eeltoodud artikkel pärineb 1971. aastal ilmunud ajakirjast Eesti Rahvuslik Hää. Seda ajakirja levitati vähestes kogustes põranda all. Võimalik, et mõni eksemplar on säilinud ka eravalduses, ent kõige kergemini leiab huviline selle KGB poolt algatatud “demokraatide” kohtuprotsessi toimikutest, kuhu repressiivaparaat muu süümaterjali hulgas koondas ka aastail 1974–1975 toimunud ulatuslikel läbiotsimistel kätte saadud vastalise kirjavara. Kohtutoimikud asuvad Riigiarhiivi Tõnismäe hoidlas.¹

Paremini on samast ajajärgust teada kirjandus- ja kultuurialmanahhid. Hruštšovi sula ajal lubati vahel almanahhe koostada, neid trükiti ametlikes trükikodades ning igal endast lugupidaval koolil oli mõni visiitkaardina ette näidata. Ehkki Brežnevi tasulülituspoliitika käigus asuti kruvisid järjest koomale keerama ja igasugusele “isetegevusele” tehti mitmesuguseid takistusi, jätkas vabaduse illusioonide turvil kasvanud põlvkond kogumike koostamist ka pärast kooli(de) lõpetamist. Kuni repressioonid luulealmanahhi “Jumala Tuul” (alapealkiri “Kamikadze”) koostaja Jaanus Paali vastu tegid 1973. aastal, pärast almanahhi “Vigilia” ilmumist, nähtusele lõpu.² Lähemat teavet võib leida almanahhiliikumise ühe asjaosalise Tõnn Sarve ülevaateartiklist.³

¹ ERAF f. 129 s. 29 079. Toimikuid on kokku kuuskümmend üks, sisaldades kõiki kommentaaris käsitletavaid eesti- ja venekeelseid põrandaaluseid ajakirju, seejuures enamasti mitmel kujul: masinakirjaeksemplaridena, mikrofilmidena ja neist tehtud fotokoopiadena.

² P. Ilmet, J. Paal. “Jumala Tuul” Tartu Riiklikus Ülikoolis: 22. detsember 1972 – 11. märts 1973. – Keel ja Kirjandus, 1989, nr. 5, lk. 300–306, nr. 6, lk. 369–374.

³ T. Sarv. Oma kulu ja kirjadega. – Vikerkaar 1987, nr. 7, lk. 51–54.

⁴ L. Aleksejeva. Istoriia inakomõslija v SSSR: Noveišii period. Benson-Vermont, 1984.

⁵ V. Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu, 1997, lk. 88.

⁶ Samas, lk. 89.

Kuna kultuurialmanahhid asusid lubatu ja keelatu vahel “eikellegimaal”, oli nende levik suhteliselt lai. Seevastu režiimivastaseid puhtpoliitilisi ajakirju levitati äärmiselt ahtas ringkonnas ning T. Sarv isegi ei maini neid.

Küll aga käsitles väljaandeid Ljudmila Aleksejeva oma 1984. aastal ilmunud monograafia “N. Liidu teisitimõtlejate ajalugu” Eesti vastupanuvõitlusele pühendatud peatükis, asetades nad ühele aukohtadest organisatsiooni Eesti Demokraatlik Liikumine tegevuses: “EDLile kuulub esimese *samizdatliku* perioodika rajamise katse au Eestis. Koos venekeelsete ajakirjadega (Demokrat ja Luč Svobodõ) andsid EDLi liikmed välja mõned ajakirjad ka eesti keeles – Eesti Demokraat ja Eesti Rahvuslik Hää. EDLi purustamisega lakkasid need ajakirjad olemast.”⁴ 1997. aastal kirjutas Viktor Niitsoo Eesti vastupanuliikumist käsitlevas uurimuses põrandaaluse rühmituse Eesti Rahvusrinne tegevust iseloomustades muu hulgas: “Anti välja ERR-i häälekandjat Eesti Rahvuslik Hää, mida ilmus kuus numbrit.”⁵ Lause on veidi eksitav, sest numbraid ilmus kõigest kaks. Teisel märkis V. Niitsoo, et Eesti Demokraatliku Liikumise programm “avaldati EDL-i häälekandjas Eesti Demokraat nr 2./1972”.⁶ Need on ainsad siinsele kommentaatorile kätte juhtunud viited sedalaadi ajakirjade sattumisest ajaloo mõtestamisest huvitatud kirjutaja tähelepanu alla.

Eesti dissidentide ajakirjade näol on tege- mist poliitilise *samizdati* tüüpiliste esindajatega. Poliitiline *samizdat*, mis hoogustus Venemaal 1960. aastate teisel poolel, mil sula käigus hetkeks paotunud tsensuuriväravad hakkasid taas kinni vajuma, heitis oma siirded ka Eestisse. Tekkis mitu salajast kanalit, mille kaudu saabus omakirjastuslikke trükiseid. Peatselt asuti trükiseid ka Eestis koostama, peamiselt masinakirjalistena.

Eestikeelsete põrandaaluste poliitiliste ajakirjade vahetu eeskuju oli venekeelne Demokrat, mille juured viisid Paldiski mereväebaasi opositsiooniliste ohvitseride rühmituseni Poliitilise Vabaduse Võitlusliit (Sojuz Borbõ Za Polititšeskuju Svobodu). PVV kavatses asutada ajakirja, mis ühendaks ideoloogiliselt režiimikriitikud kogu N. Liidus. Ohvitseridel oli ettekujutus, et dissidentidekeskne, Moskvas koostatud väljaanne Hronika Tekuštših Sobõtii tegeleb liialt juudi küsimusega ja inimõiguste rikkumise üksikuhtumitega, jättes kõrvale peamise – otseselt N. Liidu totalitaarse režiimi kukutamisele suunatud tegevuse.

PVV nägi probleemide lahendust verise režiimi minemapühkimises. Kuna režiimivastaste avalik organiseerumine oli totaalse jälitamise tingimustes võimatu, siis leidsid PVV-i liidrid, et opositsiooni peavad konsolideerima ühised ideed ja põhimõtted, mis on kajastatud demokraatliku liikumise häälekandja Demokrat veergudel.⁷ Paraku enne ajakirja käivitamist⁸ PVV-i liidrid suvel 1969 vahistati.

Ohvitseride ideede elluviimist jätkasid Tallinna režiimivastased, Ehituskeraamika tehase ohutustehnika insener Artem Juskevits ja äsja Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõu kohalt poliitilistel põhjustel vallandatud Sergei Soldatov. Nad koostasid Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise alusdokumendid ning asutasid ka NLDL-i häälekandja Demokrat. Eelkõige Leningradis ja Moskvas levitatud masinakirjalisest ajakirjast, mis kandis märget “Demokraatlike jõudude organ”, ilmusid 1971. aastal numbrid 3–6, 1972. aastal nr. 7.⁹ Väljaandeiks nr. 1 ja 2 peeti NLDL Programmi aastast 1969 ning NLDL Taktikalisi Aluseid aastast 1970, mis lülitati numeratsiooni tagantjärele. Demokrat kandis pealdises deviisi “Demokraadid, ühinege, võideldge, võitke!” ning tegeles esmajoones NLDL-i ideoloogia propageerimisega.

Konspiratiivsus oli seejuures täielik: kui Moskva dissidentidel oli kombeks esineda omaenese nime all, siis näiteks S. Soldatov ja A. Juskevits avaldasid artikleid vaid varjunimede all (Skorbjašči, Vol’nomõsl, Pečal’nik, Mazepa-Bakajivski, Sablin jt.). See ei olnud tingitud hirmust, vaid NLDL-i ideoloogiast, mis oli põhimõtteliselt teistsugune kui dissidentide *mainstreamil*. Režiimi lõdvenemine Hruštšovi valitsemisajal, mis väljendus enamike poliitvangide vabastamises, majandustõus, elukvaliteedi paranemises ja mõnede inimõiguste võimaldamises (nt. lubati suhelda Läänes elavate sugulastega), oli tekitanud enamikes dissidentides kujutelm, et kommunistlik režiim on oma põhiolemuselt hea. Tuleb vaid nõuda N. Liidu 1936. aasta stalinliku konstitutsiooni sätete täpset täitmist ja saabub õitseng. Režiimi püüti kallutada paranemise suunas, ise sellest küll väljapoole jäädes (*dissident* – väljasolija). NLDL hülgas ettekujutuse kommunistliku režiimi paranemisvõimest. Konspiratiivsus oli tingitud kartusest, et kui vangi võeti juba õitsengu suunas püüdlevaid avalikke režiimikriitikuid, kes olid ilmutanud ulatuslikku koostöövalmidust kommunistlike võimudega, siis riigikukutajatega talitab verest läbi imbunud režiim eriti karmilt.

A. Juskevits, K. Mätik ja M. Kiirend.

Sama, 1971. aasta alguses käivitas S. Soldatov veel teise ajakirja – Luč Svobodõ (Vabaduse Kiir), mis oli mitmekesisem ja sisukam kui eelmine, kajastades lisaks NLDL-i poliitilistele seisukohtadele suures mahus tema isiklikke ühiskondlikke, filosoofilisi ja religioosseid vaateid. Ajakirja deviis oli “Valguse, armastuse ja vabaduse nimel!” Alapealkiri märkis, et tegu on “moraalpoliitilise taassünni ajakirjaga”.¹⁰ Varjunimed artiklite all olid suuresti kattuvad Demokrat’i omadega, nimede juures enamasti märke “demokraat-taassündija”.¹¹ Ajakirja ilmus kokku kaheksa numbrit: aastal 1971 nr. 1 ja 2, aastal 1972 nr. 3–5, aastal 1973 nr. 6 ja 7 ning aastal 1974 nr. 8.

1970. aastal hakkasid S. Soldatov ja A. Juskevits tegema pingutusi eestikeelse ajakirja asutamiseks. Sobiv toimetaja leiti Iru invaliididekodu arsti Arvo Varato näol. Märtsist maini 1971 pani A. Varato kokku kaks numbrit ajakirja Eesti Rahvuslik Hää, mis nimetati alles olematu rühmituse Eesti Rahvusrinde (ERR) häälekandjaks, ning sügisel 1971 ühe numbriga ajakirja Eesti Demokraat, mis nimetati samuti veel olematu rühmituse Eesti

⁷ PVV-i liidrite G. Gavrilovi ja A. Kossõrevi ütlused, ERAF f. 129 s. 29 079 t. 49 14–75; G. Gavrilov. Spasi sebja sam. Tver, 1993.

⁸ L. Aleksejeva (1984) märke, et PVV “andis välja samizdat-ajakirja Demokrat vene ja eesti keeles”, ei vasta tõele.

⁹ V. Niitsoo (1997, lk. 87) arvestab ekslikult ajakirja Demokrat numbrite hulgaks kuus.

¹⁰ “Žurnal moral’no-političeskogo vozroždenija”.

¹¹ Tüüpiline näide: K. Vol’nõi, demokrat-vozroždenets. Svoboda, nravstvennost’, ravenstvo i pravo. Luč Svobodõ, 1972, nr. 5. ERAF f. 129 s. 29 079 t. 33 l. 12.

ERR häälekandja ajahambast räsitud kaanemakett.

Demokraatlik Liikumine (EDL) häälekandjaks. Mõlema numeratsioon algas numbrist 4 – teadaolevalt ei ole kummagi ajakirja numbreid 1–3 kunagi ilmunud.

Asjaosaliste väitel alustati neljandast numbrist seetõttu, et avanumbrid reserveeriti NLDL-i programmilistele dokumentidele, mille tõlkimine eesti keelde parajasti käis.¹² Need dokumendid olid NLDL Programm, NLDL Taktikalised Alused ning NL Demokraatide Memorandum N. Liidu Ülemnõukogule. Ent tõlkeid pärast valmimist numeratsiooni hulka ei lülitatud. Seetõttu võib oletada, et niiviisi toimiti eelkõige lugejale mulje jätmiseks, nagu ilmuks põranda all juba pika aega perioodilisi ajakirju, mida võimud ei ole suutnud sulgeda. Neljandast numbrist alustamise mõtte pakkus välja A. Juskevits.¹³

Eesti Rahvusliku Hääle nimetus assotsieerus varjamatult toonase EKP häälekandjaga Rahva Hääle. Ajakirja mõlemad numbrid sisaldasid peamiselt A. Varato, S. Soldatovi ja Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõu Kalju Mätiku artikleid. Kaastööd olid anonüümsed. Allkirjadeks ei olnud üldjuhul isegi mitte pseudonüümid, vaid lihtsalt initsiaalid.

¹² M. Kiirendi märkmed, MKFA 26.10.2001.

¹³ M. Kiirendi ütlus, ERAF f. 129 s. 29 079 t. 27 l. 7.

¹⁴ S. Soldatov. Eesti Vabadusliikumise vähetuntud tagapõhjad 70ndatel aastatel, 2001 (käsikiri).

¹⁵ M. Hundi ütlus, ERAF f. 129 s. 29 079 t. 19.

¹⁶ A. Varato ütlus, samas, t. 47 l 208.

¹⁷ K. Mätiku kirjalik märkus, november 1998.

Kaastööde tase oli ebaühtlane. A. Varato kirjutas sisutuvõitu kirjandeid Saksa okupatsiooni ajal ilmunud ajalehelugude põhjal (“Eesti emale”, “Suure Reede mõtisklusi”) ning koostas pikemad kompilatsioonid Vabadussõja kangelase Anton Irve eluteest ja nõukogude inimese olemusest, teise neist “Eesti rahva kannatuste aasta” põhjal. S. Soldatov põhjendas Luč Svobodõle omases kristlikus laadis headuse ja ilu paratamatut võidulepääsu (“Kolm ülimat väärtust”, kahasse Ott Arderiga¹⁴) ning püüdis sisendada eestlastesse patriotismi (“Heisakem Eesti rahvuslike püüete lipp!”). Kahasse A. Juskevitsiga koostas ta kujuteldava intervjuu Moskvast tegutseva NLDL-i aktivisti J. Sabliniga (“Demokraatlik liikumine ja Nõukogude Liidu sõltuvate rahvaste rahvuslik vabadusliikumine”), milles esitati populaarses vormis NLDL-i põhiseisukohad. K. Mätik teoretiseeris teadlase ülima tõsidusega (“Ekspluateerimisest”) või vastupidi, parodeeris lõikava iroonia abil (“Roimari pihtimus”, “Pealik Pekipea troonikõne”).

Arvatavasti oli A. Varato ise oma tekstidest kõrges arvamuses. Kui ta abikaasa pidas ettevõtmist riskantseks, siis kuulutas A. Varato, et võimud on talle palju kurja teinud ning ta võib neist kirjutada täpselt seda, mida arvab.¹⁵ Ent tegelikkuses õõnestas ta režiimi märksa enam sellega, et tõlkis eesti keelde ja paljundas kirjutusmasinal NLDL Taktikalised Alused¹⁶ ning võimaldas oma koju luua salajase fotolaboratooriumi tekstide jäädvustamiseks filmilindile. Fotografeerimine kergendas paljundamisprotsessi, asendades lärmaka ümbertrükkimise ilmutamisega pimikus.

Ent ometi, kuigi Eesti Rahvusliku Hääle näol oli tegemist võrdlemisi vaoshoitud üllitusega, oli see totalitaarsetes oludes ometi julgustükk. Mõte, mis lehekülgedelt vastu vaatas, oli vaba – ja vabadus oli see, mida režiim kartis kõigest enam. Mitte ükski, ka süütuim neist tekstidest ei oleks leidnud äratrükkimist ametliku ajakirjanduse veergudel. Lõhet põrandaaluste publitsistide ja kommunistliku režiimi seisukohtade vahel iseloomustab kas või tõik, et KGB paigutas süüdistusmaterjali hulka ka K. Mätiku haridustemaatilise artikli “Veel kord haridusest ja töötasust”, mis oli kavatsuse poolest harilik poleemiline kirjutis – vastus ajalehes Edasi ilmunud artiklile “Haridus ja töötasu” (Edasi seda ei avaldanud).¹⁷

Pidades ajakirja sisu liiga pehmeks, kutsusid A. Juskevits ja tema lähim mõttekaaslane, Tallinna Soojuselektriamaa tehnika-

osakonna insener Mati Kiirend sügisel 1971 A. Varato ja K. Mätiku nõupidamisele.¹⁸ M. Kiirend kujundas nii selle kui ka Eesti demokraatide muude (seal hulgas venekeelse) trükiste kaaned, ladus pealkirjad ja võttis maketid tasafilmidele.¹⁹ Arvatavasti selle "vestluse" tulemusena on Eesti Demokraadi avanumber (nr. 4) eelkäijast mõnevõrra radikaalsem. See sisaldas A. Varato artiklite seast võib-olla kõige tuumakama: ülevaate 1939. aasta sündmustest, mis viisid Eesti iseseisvuse kaotamiseni. Varjunime Iskander all ilmus S. Soldatovi pikk südametunnistusele koputav mõtisklus "Vabadus, inimene, isikus". Päevapoliitilist rõhuasetust esindasid A. Juskevitši "Sõnade devalvatsioon", mis propageeris NLDL-i programmi, ja kuus kaastööd K. Mätikult, millest enamik sisaldas visandeid EDL-i programmilistest seisukohtadest, mille väljatöötamine parajasti toimus. Neist üks, "Ühiskonna arengust", kandis varjunime Vermo Teras.

Et A. Varato elukombed jätsid kaaslaste meelest soovida, siis elimineeriti ta 1971. aasta lõpul demokraatliku liikumise tuumikust ning Eesti Demokraadi järgmise numbri (nr. 5) toimetas M. Kiirend. Selles avaldasid end K. Mätik, A. Juskevitš ja M. Kiirend. Ruumi leidis ka tõlgetele, seevastu A. Varato ja S. Soldatovi kaastööd tõenäoliselt²⁰ puudusid.

Kui eestikeelsed ajakirjad olid mõeldud Eesti lugejale ning üldjuhul jäid laiema tähelepanuta siingi, siis Eesti Demokraat nr. 1 (5), 1972 on omataoliste seas erandlik. Kas NLDL-i või otseselt A. Juskevitši kanaleid mööda on selle venekeelne annotatsioon jõudnud 1972. aasta mais Hronika Tekuščih Sobõtii nr. 25 veergudele, andes ülevaate numbri seitsmest kirjutisest. Augustis 1972 avaldati sama annotatsioon ka *tamizdati* poolt – Läänes trükitud ajakirjas Possev. Vähemalt kahel korral (27. juulil 1972 ja 31. oktoobril 1974) loeti annotatsioon ette raadiojaama Svoboda saates. Oktoobris 1974 kirjutas Inglismaa sovetoloogiline ajakiri Soviet Analys, et "samal aastal²¹ hakkas Eestis ilmuma *samizdat*-ajakiri Eesti Demokraat, mis näib olevat seotud ERR-ga", ning väitis arvatavasti Hronika... kirjutise põhjal, et Eesti Demokraat sisaldab artikleid Eesti ajaloost, poliitikast ja ühiskonnast koos kirjanduse tõlgetega vene jt. keeltest ning "ründab vene šovinismi ja üldiselt hoiab tugevat rahvuslikku joont".²²

A. Varato ja S. Soldatovi distantseerumine tõi kaasa selle, et järjest lakkasid eksisteerimast nii Demokrat, Eesti Rahvuslik Hääli kui ka Eesti Demokraat. Alates kevadest 1972 ei pärine demokraatidelt enam ühtki "tavapärast", artiklitest koosnevat ajakirja peale Luč Svobodõ ning viimasegi ind rauges 1973. aasta lõpus,²³ ammu enne demokraatide vahistamist detsembris 1974.²⁴ 1972. aastaga on dateeritud küll veel ka Eesti Demokraat nr. 2 (6), ent see koosnes tervenisti dokumendist "Eesti Demokraatliku Liikumise programm". Samal ajal üllitas A. Varato koos oma kolleegi, Maardu Keemiakombinaadi arsti Tiit Siiveltiga aastail 1972–1974 kahemeheorganisatsiooni Eesti Rahvuslik Vastupanuliikumine taskuformaadis raamatusarja, mis koosnes pooleks lõigatud, kaanetatud ja klammerdatud maisipaberile löödud kirjutusmasinatekstidest. T. Siivelt kirjutas A. Varatost terasemaid artikleid, suutes reageerida ka päevapoliitikale. Kirjutiste all olid kummalised varjunimed, nagu Taave Vihavald, Eluleid Kangro, Ago Aegvalge, Urves Sütik jms.²⁵

Tõenäoliselt ei taotletud ajakirju koostades suletud ettevõtmist, nii nagu välja kukkus, vaid tehti pingutusi võimalike kaastöötajate ringi laiendamiseks. KGB ülekuulamis-

¹⁸ A. Varato ütlus, ERAF f. 129 s. 29 079 t. 16 l. 169–170.

¹⁹ M. Kiirendi märkmed, 26.10.2001.

²⁰ Väljenduse ebakindlus on tingitud sellest, et tootmise konspiratsiooni tingimustes saab tugineda ainult asjaosaliste ütlustele ning tekstianalüütilisele ekspertiisile. Ütlused on kohati ebamäärased, nagu näiteks K. Mätiku kirjalik märkus novembrist 1998 artikli "Kui tunded ja instinktid saavad võidu mõistuse üle, siis hukuvad miljonid" kohta: "Autor teadmata, osa tekstist kirjutatud juurde K. Mätiku poolt." Professionaalset stilistilist ekspertiisi ei ole aga tehtud. Mõningast "unustamiskoeffitsienti" tasub arvestada ka teiste tagantjärele meenutuste puhul, mida ei ole võimalik sõltumatutest allikatest kontrollida.

²¹ 1971.

²² ERAF f. 129 s. 29 079 t. 1 l. 147, 156, 160, 187.

²³ Luč Svobodõ viimase, 1974. aastaga dateeritud numbri artiklite sisu piirdub 1973. aasta kohta käiva informatsiooniga.

²⁴ 20.–31. okt. 1975 Eesti NSV Ülemkohtus toimunud protsessil mõisteti § 68 (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda) alusel K. Mätik ja S. Soldatov kuueks aastaks ning M. Kiirend ja A. Juskevitš viieks aastaks vangi, A. Varato sai kolm aastat tingimisi.

²⁵ A. Varato ütlus, ERAF f. 129 s. 29 079 t. 17 l. 11.

protokollide andmeil oodati kaastöid näiteks baptistide liikumise ühelt juhtfiguurilt Peeter Kalliselt ja ENE toimetajalt Tunne Kelmilt, ent kirjutajaid neist ei saanud, viimane olla mainitud vaid tunnustavalt, et Eesti Rahvusliku Hääle väljaandmine on tore ettevõtmine.²⁶ Samuti lõppes fiaskoga M. Kiirendi püüdlus nõutada artikleid Tartu almanahhiliikumisega seotud inimestelt, laekus ainult algelisevõitu mõtisklus Albert Schweitzeri aadetest “Aukartus elu ees”.²⁷

KGB leidis läbiotsimisel M. Kiirendi kodust mitmeid, peamiselt 1973. aastal kirjutatud artikleid, mis käsitlesid dokumendi “EDL taktika ja strateegia” teemasid ning olid määratud koondada Eesti Demokraadi järjekordseks numbriks,²⁸ ent ajakirjani enam ei jõutud. Arvatavasti soikus ajakirjade väljaandmine peamiselt seetõttu, et niisuguste kogumike koostamine oli ohtlik, ent samas küllaltki perspektiivitu ettevõtmine. Koostajad asusid paradoksaalses olukorras – nad püüdsid anda inimestele innustust võitluseks kommunistliku režiimiga, kuid totaalse jälitamise ja nuhkimise tingimustes sai tekste lugeda vaid kitsas “omade” ringkond, kes oli sisuga juba niigi kursis. Massiline rahvaalgustuslik tegevus oleks eeldanud tugevat põrandaalust trükibassi, mis aga ERR-il ja EDL-il puudus.

M. Kiirendi väitel peatati “ajakirjanduslik tegevus ja põlveotsas paljundamine kahel põhjusel: väljatöötamisel ja organiseerimisel olid efektiivsemad trüki- ja paljundusmeetodid; teiselt poolt oli askeldajate ring vähene ja kogu energia rakendati eelkõige tähtsate programmdokumentide ning uurimuste väljatöötamisele – EDL Strateegia ja Taktika (Must Kass) jt. Ka konspiratiivsetel kaalutlustel lükkus ajakirjade paljundus ning levitus edasi ning ajakirjade makette vastavalt ma-

terjalide laekumisele toodeti n.-ö. sahtlisse.”²⁹ Ka K. Mätiku väitel ei kavatsetud ajakirjadest päriselt loobuda. 1974. aastaks olevat jõutud niikaugele, et “käsil oli trükkimise ettevalmistamine. Oli muretsetud kaks “ERA” plaati, et panna käima paljundamine elektrograafi abil. Oli tehtud eksperimente trükkimiseks filmi kasutamiseks. Oli tehtud ka plastmassist trükitähti (Salvo keldude tükkidest). Kui oleks trükitehnika käima saanud, siis oleks vähemalt mõne numbri (näiteks EDL programmi) välja andnud suure tiraažiga.”³⁰

Trükitehniliste katsetuste eeskujuks oli Moskva teadlase Aleksandr Bolonkini konstrueeritud põrandaalune paljundusmasin, mida asjaosalised nimetasid mimeograafiks ja KGB lamedaks rotaatoriks (*ploskii rotator*). Viimasel jõudsid NLDL-i Moskva ja Leningradi rühmitused 1972. aastal trükkida kindlasti enam kui nelikümmend eksemplari NLDL programmi, enne kui nad vahistati.³¹ Kohtuotimikutest selgub, et mõnda teost trükiti mimeograafil koguni vähemalt 330-eksemplari koguses.³² Leningradlane Georgi Davõdov pidi edastama A. Bolonkini kirja mimeograafi konstrueerimise õpetusega ka Eesti mõttekaaslastele, kuid paraku koos sellega ta vahistati.³³ Ühegi põrandaaluse trükise kvaliteet ei olnud eriti hea, kuid tekst oli siiski täiesti loetav. Kohtuotimikusse köidetud EDL-i poolt 1974. aastal elektrograafil trükitud venekeelse artikli “Sõnade devalvatsioon” kohta seda paraku öelda ei saa. Korraliku trükitehnilise tasemeni jõudmiseni oleks Eesti dissidentidel kulunud ilmselt veel mitmeid aastaid.

Uue elavnemise margina valmistas EDL A. Juskevitsi ja M. Kiirendi eestvõttel kevadsuvel 1974 Eesti Demokraadi erinumbri ja fotonegatiivi, mis sisaldas Johannes Hindi traktaadi “Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia” (Aivars Krauklise varjunime all),³⁴ kuid seda ei jõutud enam levitada. Number trükiti endistviisi kirjutusmasinal.

NLKP peasekretäri Leonid Brežnevi kõnesid parodeeriva följetoni “Pealik Pekipea troonikõne” autor Kalju Mätik sündis 16. septembril 1932. aastal Tartus. Ta ema oli “Pallase” haridusega kunstnik.³⁵ Pärast ema surma 1943. aastal asus ta elama Tallinna. Lõpetanud keskkooli, soovis K. Mätik õppida lennuriks, ent arstlik komisjon tunnistas ta pika kasvu pärast kõlbmatuks. Et vastuvõtt kõrgkoolidesse oli lõppenud, siis sel aastal enam edasi õppima polnud võimalik minna ning järgnes ajateenistus Vaikse ookeani laevastiku

²⁶ A. Varato ütlus, samas, t. 16 l. 190.

²⁷ M. Kiirendi ütlus, samas, t. 26 l. 168.

²⁸ M. Kiirendi ütlus, samas, t. 27 l. 93–95.

²⁹ M. Kiirendi märkmed, MKFA 26.10.2001.

³⁰ K. Mätiku märkmed, MKFA 26.10.2001.

³¹ G. Davõdovi ütlus, ERAf f.129 s. 29 079 t. 51 l. 3.

³² A. Bolonkini ütlus, samas, t. 52 l. 18.

³³ G. Davõdovi ütlus, samas, t. 51 l. 49.

³⁴ M. Kiirendi ütlus, samas, t. 27 l. 50.

³⁵ K. Mätik oli “tüdrukulaps”, kuid geneetilises mõttes päris ta oma bioloogiliselt isalt ilmselt nii mõndagi. Tema isa Jaan Vain (1886–1942) oli advokaat ja poliitik, Asutava Kogu ning Riigikogu esimees, teise, kolmanda ja neljanda koosseisu saadik (samas, t. 47 l. 39–40).

rannakaitses. Tookord kehtis seadus, et keskaridusega ajateenijad võivad sooritada reservohvitseri eksamid, mille järel teenistusaega lühendatakse poole võrra. Pärast ohvitserieksamite sooritamist saigi K. Mätik kahe aastaga armeest tulema. Ta astus Tallinna Polütehnilisse Instituuti ja lõpetas selle 1959. aastal elektriinsenerina.

Töötanud kaks aastat Eesti Energia Põhja Kõrgepingevõrkudes, pääses K. Mätik 1961. aastal TPI aspirantuuri ning pärast selle lõpetamist 1964. aastal sai temast TPI automaatika kateedri assistent, kellena ta töötas kuni vahistamiseni. Ehkki KGB keskendus juurd-luse käigus kompromiteerivale, tuli ülekuulatavatelt muudkui vastuseid *à la* automaatika kateedri juhataja: “Tudengitega oli nõudlik, aga nemad armastasid teda. Õppusi viis läbi huvitavalt.”³⁶ K. Mätik tegeles ka tehnilise dokumentatsiooni tõlkimisega. Alates 1962. aastast oli K. Mätik Eesti NSV Lennuspori Föderatsiooni büroo liige ja langevarjuseksiooni esimees. Tal oli esimene järk nii sportlase kui ka kohtunikuna. Vahistamise hetkeks oli ta teinud 583 langevarjuhüpet.³⁷

1970. aastal lülitus K. Mätik oma Tallinna 10. keskkoolist pärit pinginaabri A. Varato kutsel põrandaalusesse liikumisse. Ta oli ainsana Tallinna demokraatidest tegev liikumise kõigi eestikeelsete programmdokumentide koostamisel (ERR-i ja EDL-i programmid, memorandum ÜRO-le jms.), samuti oli ta ainus, kes kirjutas artikleid igasse eestikeelsesesse ajakirjanumbrisse. K. Mätik töötas ka välja originaalse salakirjasüsteemi SAMAS, mis oli mõeldud salasõnumite vahetamiseks

põrandaaluste gruppide vahel. Olles ääretult aus ja tõsimeelne, järgis K. Mätik piinliku täpsusega NLDL-i konspiratsiooniprintsiipe. Elanud niigi vaikselt poissmehele ühises korteris koos kasuõe ja tolle mehega, lakkas ta sealtepeale kodus peaaegu rääkimast, püüdis vältida kohtumist külalistega, lahkus salapäraselt tundideks õhtupimedusse või läks sõnagi lausumata nädalaks komandeeringusse.³⁸

K. Mätik arreteeriti 13. detsembril 1974. Tema ülalpidamine oli N. Liidu toonaste poliitiliste süüasjade praktikaga kõrvutades võrdlemisi erandlik. Igasugused meespead keelasid anda vähimaidki andmeid KGB-le, kalduti uurimise surve all enamasti “lõhki minema”, seejuures sageli mõttetult, suutmata isegi oma nahka päästa.³⁹ KGB-le ta mingeid ülestunnistusi ei teinud ega tunnistanud end süüdi. Juba esimesel ülekuulamisel, kui nõuti aru K. Mätiku kolmest peidikust leitud püsiste ja dokumentidelasu kohta, esitas ta oma kredo, millele jäi kindlaks kuni lõpuni: “Paljud käsikirjalised dokumendid on minu koostatud ja seda ma ei eita. Millise eesmärgiga hoidsin dokumente, vastama ei hakka. Ei taha. Samuti ei soovi anda mingeid tunnistusi seoses käsikirjaliste ja fotodokumentidega. Võimalik, et edaspidi minu vaatepunkt sellele muutub,⁴⁰ kuid see sõltub juurd-luse käigust.”⁴¹ Ta pidas silmas seda, et on valmis andma selgitusi, kui asutakse tõsimeeli diskuteerima dokumentides väljendatud seisukohtade üle. Ent seda ei juhtunud. Mitugi korda esitas K. Mätik oma tõrksa käitumise põhjenduseks järgneva: “Leian, et minu tunnistust võib kasutada juurd-lus mitte ainult minu, vaid ka mu tuttavate kahjuks. Eelistan vaikida.”⁴²

³⁶ A. Kivistiku tunnistus, samas, t. 47 l. 144.

³⁷ Samas, t. 47 l. 14.

³⁸ M. Korgi tunnistus, samas, t. 47 l. 137.

³⁹ Kui trükiseadeldise looja A. Bolonkin kuulati 1975. aastal vangilaagris üle “demokraatide süüasjas”, vastas ta igale küsimusele, et ei kõnele midagi, kuna KGB ei ole täitnud oma lubadust. Viimaks selgitas oma ignorantsi sellega, et 1972. aasta juurd-luse käigus nõustust ta kirjutama alla KGB poolt fabritseeritud kompromiteerivatele ülekuulamisprotokollidele, ent sellele vaatamata ei lastud teda vabandusse. ERAF f. 129 s. 29 079 t. 52 l. 132–137.

⁴⁰ K. Mätik (märkmekd, MKFA 6.2.2002) on seda protokollilõiku käesoleva artikli tarvis kommenteerinud: “Ma ütlesin: “Elame, näeme”, uurija pani aga kirja “Võimalik, et edaspidi... seisukohti”. Lugeses uurija poolt kirjutatud võtsin pastaka ja hakkasin seda lauset maha tõmbama. Uurija major Žukov ja juuresviibiv prokurör Kessler tõstsid kisa ja ütlesid,

et niimoodi dokumenti ei parandata. Kui ei ole nõus seal kirjutanduga, siis tuleb tekstist allapoole kirjutada vastav lõik ja juurde kirjutada, et seda osa tekstist “mitte lugeda”. Nii ma ka tegin.”

⁴¹ Samas, t. 47 l. 42.

⁴² Samas, t. 47 l. 61. Teostati ka otseste ja kaudsete meetoditega veenmist, millest on K. Mätik ise kirjutanud järgmist: “Ühel korral viidi mind uurimis-osakonna ülemale Jasska juurde. See võttis lahke naeratsusega vastu ja ütles mulle: “Mis te sellest saate, et te niiviisi vastu punnite ja midagi ei taha rääkida? Rääkige ausalt ja julgelt ära, kuidas asi oli, on teil endal kergem ja Marat Ivanovičil (s.o. uurijal major Žukovil) samuti.” Umbes samalaadse soovitusel andis mulle ka üks kriminaalse paragrahviga kinni istuv noormees, kellega ma mõnda aega olin ühes kongis. Ta soovitas mul rongist mitte maha jääda. Küsisin, kuidas sellest tuleb aru saada. Selle peale ta ütles: “Vaata, et teised enne sinu peale ei

K. Mätik tõlkimas Läti esindaja sõnavõttu ühel Tartu raekoja esisel miitingul.

Koos S. Soldatoviga, kes samuti ei andnud tunnistusi, saadeti K. Mätik viimaks Moskva kurikuulsasse dissidentide vaimse represseerimise asutusse uuringutele.⁴³ Tema võimaliku vaimuhaiguse tunnustena toodi esile, et ta on vanapoiss ja et “käitumises uurimisel ilmnevad mõningad veidrused: keeldumine ütluste andmisest esitatud süüdistuse sisu kohta, kriitika puudumine, oma ebaseadusliku tegevuse võrdlemine marksismi klassikute loominguga”.⁴⁴ Ka veel siis, kui käsk “etapeerida Mätik KGB isolaatorisse Moskvasse” oli juba jõus, lõpetas K. Mätik viimase hullumaja-eelse ülekuulamise järgmiste sõnadega: “Keeldun tunnistuste andmisest, sest ei soovi olla kaasosaline vägivaldorganite, milleks pean KGB-d, kuritegudes. Rohkem midagi rääkida ei soovi.”⁴⁵ S. Soldatovi võimalike vaimuhaiguse tunnustena toodi esile, et ta armastas lapsena metsas käia, hüppas katuselt vihmavarjuga alla ja kirjutas palju.⁴⁶

Kui S. Soldatov, kes PVELV-i süüasjas läbi viidud psühhiaatrilise ekspertiisi käigus kuulutati 1969. aastal skisofreenikuks,⁴⁷ tunnistati pärast tüüpilist 35-päevast uuringut süüdivaks, siis K. Mätikul tuli veeta dissidentide hakkmasinas täiendavalt veel teine 35-päevak, kuni viimaks tehti temagi suhtes otsus, et ta

on normaalne ja süüdiv.⁴⁸ Karistust kandis K. Mätik Permi range režiimiga poliitlaagreis BC389/36 ja BC389/35, vabanedes täpselt kuus aastat pärast arreteerimist 13. detsembril 1980. Seejärel määrati talle üheaastane, mitmesuguste kitsendustega administratiivne miilitsajärelevalve, mida pikendati põhjendamatult veel kolme kuu võrra. Pärast vangilaagrist vabanemist asus K. Mätik tööle Meditsiinitehnika Remondi Ettevõttesse ja hiljem Eesti Onkoloogiakeskusesse. K. Mätik andis 1980. aastatel allkirja mitmetele inimõiguste kaitsmist nõudvatele pöördumistele ja protestikirjadele.

Osa K. Mätiku poolt rajatud peidikutest jäi KGB poolt avastamata ning 1980. aastate esimesel poolel töid demokraadid neist välja mitmeid põrandaaluseid materjale. Kuna kõiki peidikuid ei suutnud enam üles leida ka asjaosalised ise, siis võib loota, et kunagi ilmub nähtavale veelgi huvipakkuvat.

Perestroika ajal võttis K. Mätik aastatel 1987–1988 aktiivselt osa Molotovi–Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG) tegevusest ning oli Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei asutajaliige. Erinevalt võitluskaaslastest jäeti ta 1990. aastal automaatselt rehabiliteerimata, põhjuseks asjaolu, et KGB leidis läbiotsimisel K. Mätiku juurest kolm roostes vintpüssi, mistõttu tema süüdimõistmisel 1975. aastal rakendati ka lisaparagrahvi (ENSV KrK § 207 lg. 1). Isikliku avalduse ja kautsjoni maksmise järel rehabiliteeriti K. Mätik alles 7. jaanuaril 1997. Eesti Vabariigi Riigikohus jõudis selleks ajaks järeldusele, et “kriminaalasja materjalidest nähtub, et relvade ja laskemoona omandamine ja hoidmine seondus okupatsioonivõimude vastu peetud vabadusvõitlusega”.⁴⁹ Valmisolek relvavõitluseks N. Liidu vastu on ilmselt üks põhjuseid, miks vastandina paljudele teistele vabadusvõitlejatele ei ole Eesti Vabariik omistanud Kalju Mätikule kõrgemaid riiklikke au-tasusid kui riigi 75. aastapäeva medal.

Mait Raun

jõuaks rääkida, kui sa ise räägid.”” (K. Mätik. Kuidas ma tegin suudekskursiooni Serbski-nimelisse Kohtupsühhiaatria Instituuti. 18.12.1997. Käsikiri.)

⁴³ K. Mätiku saatus anti kommunistliku retoorika järgi otsustada “ekspertam-psihiatram Central’nogo ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Naučno-issledovatel’skogo Instituta sudebnoj psihiatrii im. profesora V. P. Serbskogo” (Tööpunalipu ordeniga V. P. Serbski nimelise Kohtupsühhiaatria

Teadusliku Uurimise Keskinstituudi psühhiaatria-ekspertidele) (ERAF f. 129 s. 29 079 t. 47 l. 28).

⁴⁴ Samas, t. 47 l. 16.

⁴⁵ K. Mätiku tunnistus, samas, t. 47 l. 90.

⁴⁶ Samas, t. 48 l. 97–99.

⁴⁷ Samas, t. 49 l. 111.

⁴⁸ Samas, t. 47 l. 36–37.

⁴⁹ Samas, t. 60 l. 378.